

Türkiye Türkçesinin Yazı Dili Olarak Kuruluşunda -İcl Ekinin Durumu

The Place of Suffix -İcl in The Formation of Turkish as a Written Language

Mustafa BALCI¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Balcı (Prof. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: mustafabalcı@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3683-8705

Başvuru/Submitted: 05.10.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.10.2019

Son Revizyon/Last Revision Received:
03.11.2019

Kabul/Accepted: 04.11.2019

Online Yayın/Published Online: 13.12.2019

Atıf/Citation: Balcı, Mustafa. "Türkiye Türkçesinin Yazı Dili Olarak Kuruluşunda -İcl Ekinin Durumu." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 29, 2 (2019): 367-390.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.658900>

öz

Oğuzların Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve kitleler hâlinde yeni bir dini kabul etmeleri birbirine yakın zamanlarda olmuştur. Bölgede yaygın olarak kullanılan Farsça devlet dili olarak kullanılmaya devam etse de geniş Oğuz kitleleri için ihtiyaç duyulan din bilgisine cevap verecek kılavuz veya kaynak kitapların Türkçe ile yazılmasını gerektirmiştir. İlk dönem metinlerinde dini muhtevanın ağır basması da bu ihtiyacın bir göstergesidir. Medreselerde okuyan genç Oğuzların toplumlarına geri döndüklerinde çevreye dinlerini anlatma istekleri, konuştukları dil ile metin üretme arzusunu da beraberinde getirmiştir.

İslam dininin temel kaynak kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in de Türkçe ile ifade edilme çabası da böyle bir arzu neticesinde ortaya çıkmıştır. Kur'an'ın en doğru şekilde anlaşılması ciddi bir sorumluluk getirmektedir. Bu itibarla Oğuzcanın yazı dili olmaması, Kur'an-ı Kerim'in de sıradan bir metin olmaması hassasiyetini yükseltmiştir.

Kur'an'da çok sık kullanılan ve Allah'a ait sıfatların da yapısını teşkil eden bazı kelime türlerinin Türkçede ifadesi özellikle Kur'an tercümelerinde özel bir çabayı gerektirdiği anlaşılmaktadır. Arapçanın kendine has unsurlarından olan ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe ve mübalağalı ism-i fail yapıları, Türkçenin büyük oranda yabancıdır durumundadır. Bu makalede, söz konusu Arapça yapıların Türkçede yaygın bir kullanım alanı olmayan (-İcl) ekiyle oluşturulan yeni unsurlarla karşılaşma çabası işlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Arapça, sıfat-ı müşebbehe, ism-i fail, mübalağalı ism-i fail, -İcl eki

ABSTRACT

The expansion of Oghuz Turks into larger lands under the Seljuk dominion, and their adoption of a new religion as large masses, took place in periods that are quite close to each other. Although the Persian language continued its influence in the state apparatus as the official language, the writing of the religious sources to provide large masses of Oghuzs with the proper guidelines for religious practice in Turkish was also an expanding need. The predomination of religious content in the early period writings has been an indicator of this need. The enthusiasm of medrese students who wanted to inform other people about religion whenever

they came back to their own communities, stimulated their desire to produce written texts in their spoken language.

The endeavours to express the main source of Islam, the Quran, in Turkish also originated from such needs. The comprehension of the Quran in the most correct way brings such a serious responsibility. Therefore, the absence of a written Oghuz language resulted in greater worries about the Quran, for it was never an ordinary text.

It seems to be the case that the Turkish expression of certain types of words that were often used in Quran, and were formative of divine attributions, necessitated a special effort, particularly in those Quranic translations. Certain peculiar elements in the Arabic language, such as *ism-fail* (present participle), *sıfat-ı müşebbehe* and the exaggerative present participle forms are all alien to Turkish. In this article, we will be examining the endeavours to produce the correspondent Turkish elements with the suffix (-lcl), for these Arabic forms that were not in common use in Turkish.

Keywords: Turkish, Arabic, *sıfat-ı müşebbehe*, *ism-i fail*, exaggerative present participle, -lcl suffix

EXTENDED ABSTRACT

Translation, though concerning quite many scientific disciplines such as medicine, pharmacy, mathematics, physics, philosophy, history, linguistics etc., and many other areas concerning practical lives like politics, trade, literature; for the most part, deals with interlinguistic connections.

The interactions between Arabic and Turkish started to flourish after the Turks' adoption of Islam. The translations from Arabic to Turkish stemmed mainly from the need to learn about the religion of Islam. Oghuz Turkish, in its formation process as a written language, was also fulfilling such a demand. Hence, the texts with religious content seriously predominated the ones that were produced in the early periods.

The expansion of Oghuz Turks into larger lands under the Seljuk dominion, and their adoption of a new religion as large masses, took place in periods that are quite close to each other. Whereas the need for written correspondence in the state hierarchy was being fulfilled via Persian, it is obvious that Arabic or Persian would fall short of such a proper function in the case of spreading religious knowledge. For this reason, a small number of literate Turks went into the effort of producing texts in Turkish, which was the common spoken language among Oghuzs and other clans. One may argue that the endeavour to write in Turkish gradually spread towards the west, beginning in the Horasan region. The adoption of Islam by the Oghuzs, and the formation of a large state organization in a simultaneous way, both came into play in the flourishing of the Oghuz language in the written form. Though the need for an official language was met by correspondences that were being written in Persian, it was not sufficient for the learning of the new religion, and in corresponding the demand for knowledge, which came forward in various strata of society in differing proportions. The fact that Arabic was the language of the main religious source, and the official language being Persian was leading to a shortage of communication for the large masses of Oghuzs, with both the state and religion. Though the official language, being Persian, did not constitute a serious problem for the people who did not have grave concerns about the state mechanism, their disconnection with religion was quite of an inconvenience.

Firstly expanding to the Horasan region, and up to the inlands of Anatolia afterwards, Oghuz settlements necessitated their meeting with the new religion, and re-organizing their lives in accordance with the two motives, along with adapting to a new geography. Except

for the migrant settler masses, religious knowledge had become a necessity for the Oghuzs, who adopted a sedentary life in their daily practices. The fact that it was religious motives behind the transmission of knowledge from Arabic to Turkish aggravated the responsibility of the translators who shouldered it. Any mistake that was to be made in the translation of a literary text would at worst vitiate the aesthetic flavour of the text. However, the translation of a religious text obviously requires much more sensitivity. Hence, one should admit that it requires a very special effort in the translation of such issues as the faith and the attributions of Allah, which also shape one's conception of God. The Quranic translations that were produced with such a sensitivity as much served for the formation of the written Turkish as for the comprehension and teaching of the religion.

The young Turkish scholars, who did not know any other written sources other the Arabic ones, must have used Arabic as a guide during their translations. We should admit that the translation of Arabic expressions to a language that had been used in written form before, must have been very difficult. Especially, the translation of some peculiar Arabic phrases to Turkish correctly, required the utmost prudence, so as to understand the source of religion in the most correct way.

The underline translation method which was commonly used in the early periods, despite being a poor method for the phrases, was successful in producing comprehensible Turkish written texts. In the course of these translations, there were some peculiar elements in Arabic, such as *ism-i fail* (present participle), *sıfat-ı müşebbehe* and the exaggerative present participle, which were alien to Turkish to a great extent. Building the conception of God in accordance with the understanding of oneness (and unity), the Quran presents the idea of God as almighty and benevolent, by often making use of the aforementioned peculiar expressions. It also uses those word structures in order to explain the condition of men in the face of orders and prohibitions to which it appeals in regulating human life. The suffix *-IcI* in Oghuz Turkish virtually seems to have taken on a very special task, so as to meet the peculiar expressions of Arabic in question. The suffix *IcI*, which did not usually come forward in the early years in Old Turkish and the Anatolian region, is now one of the most common elements, and it is one of the indicators of verb performers.

We know that the suffixes *-GI* and *-GAN* were being used for certain verb performers of Arabic in the Karakhanid and Khorezmian regions. Such a differentiation indicates the rising sensitivity in the Anatolian geography with regard to the translations of these aforementioned structures. It also shows that the written language in Anatolia developed quite separately from the Turkistan region. Although the Quranic translations that were written in Karakhanid and Khorezmian Turkish contain some occasional instances of the suffix *-IcI* (=ĞUÇI), it seems to have been used far less in proportion to the Anatolian region.

Besides the historical dialects such as Karakhanid and Khorezmian, there are some examples that it was from time to time corresponded by the suffixes *-IcI* (*küçi* and *Kuçi*) in Afghanistan Uzbek Turkish and Kazan Tatar Turkish.

1. Giriş

1.1. Tercüme ve Diller Arası Etkileşim

Tercüme, bir metnin üretildiği dilden hedef dile aktarılırken tamamen tekrar kurulması ameliyesidir. Mütercim, müellif kadar belki ondan daha fazla emek harcayarak metni hedef dilin okurları için yeniden inşa eder. Tercüme süreci mütercimi bir yazar olarak da yetiştirir, terbiye eder, ustalaştırır. Kaynak dilde var olan güzelliği, letafeti, lezzeti belki korkuyu, dehşeti, nükteyi, hikmeti hedef dilde oluştururken aslında kaynak dilin inceliklerini fark edip hedef dilde var olan en uygun karşılığını bulmaya çalışır, olmayanı kaynak dildeki örneğe benzeterek üretmenin yollarını arar, kelimelere çağrışımlar yoluyla yeni manaların yüklenmesini sağlar. Kaynak dilden hedef dile yeni sözler taşır veya ihtiyaç duyulan anlamların hedef dilde oluşabilmesi için gayret sarf eder. Az kullanılan, az bilinen veya eskimiş kelimeleri yeniden gün yüzüne çıkardığı gibi az bilinen yapıları da yeni kelimelerin elde edilmesi için kullanır ve bunların canlı, yaygın bir yapı olarak gelişmesini sağlar.

Tercüme diller arasında değişik metin türlerinin dolaşımına imkân verir. Bir dilde üretilen bilgi, araştırma, haber veya sanat metinleri bunlardan haberdar olanlar vasıtasıyla farklı dillerin konuşulduğu, okunup yazıldığı toplumlara tanıtılır. Çeşitli sebeplerle söz konusu metinlerin okunma ihtiyacı ortaya çıkar, var olan ihtiyaçlar çoğalır ve sözü edilen metinler her iki dili bilen kişilerce ehem-mühim ilişkisine göre bir dilden diğer dile aktarılır. Tercüme edilecek metinlerin başında ehemmiyet sırasına göre dini anlatan kitapların, risalelerin başta geldiği kabul edilmelidir. Çünkü din, insan ve toplum hayatını yönlendiren en önemli kurumdur. Bilgi içeren kaynaklar da (tıp, coğrafya, fen, matematik, astronomi, mantık vs.) tercüme edilme oranı bakımından üst sıralardadır. Daha sonra estetik zevke hitap eden metinler gelir.

Tercüme, kaynak dilden hedef dile sadece metin aktarmak değildir. Mütercim, kaynak dilde var olan mana ve anlatımı, his yoğunluğuyla birlikte, belki ses ve ahenk olgusunu gözeterek; bütün unsurlarıyla düşünerek hedef dilde inşa etmeye çalışır. Bilgi metinleri öğretme ve öğrenme amacıyla üretildiklerinden hitap ettiği kitle sınırlıdır. Estetik davranışı dışı vuran metinler ise değişken bir okur kitlesine sahiptir. Zaman zaman yüksek teveccühe mazhar olabildikleri gibi bazen de düşük sayıda okur tarafından alaka görürler.

Tercüme metinler, esas olarak toplumların karşı karşıya kaldıkları yeni olguyu (din, öğretti, düşünce akımı, vs.) derinlemesine tanıma açısından en mühim araçlardan biridir. Söz konusu olgunun inşa olunduğu dili öğrenmek fertler için mümkün olabilir. Ancak bütün toplumun kaynak dili öğrenmesi mümkün değildir ayrıca buna gerek de yoktur. Dolayısıyla kaynaklara inme, yeni dini veya medeniyeti tanıma, bilme ve derinlemesine öğrenmenin yolu tercüme işine kapı aralamaktadır. Yeni karşılaşılan ve tâbi olunan bir dinin veya öğretinin temel veya ikincil metinleriyle muhatap olan toplumların hayatlarında önemli değişimler, açılımlar gözlemlenir. Bütün bu gelişmeler, tercüme vasıtasıyla dil üzerinden topluma aktarılır. Toplumların medeniyet yolculuklarında yaşadıkları dönüşümler, dilleri takip edilerek anlaşılabilir.

Tercümenin dinî saiklerin ağırlığı veya yönlendirici etkisi matbaanın yaygınlaşmasına kadar sürmüştür. Dinin matbaa ile birlikte toplum hayatındaki belirleyiciliği devam etse de edebiyat ve bilim dinî metinlerle koşutluk kazanmıştır. Matbaanın yaygınlaşmasına kadar devam eden süreçte dinin toplum hayatındaki belirleyici ve yönlendirici tarafının estetik metinlerde bile kendini gösterdiğini söylemek mümkündür. Türkiye Türkçesindeki kuruluş devri metinlerinde dinî muhtevalı şiirlerin yekûnu dikkate alınarak bahsi geçen mevzu daha yakından incelenebilir. Türkiye Türkçesinin kurucu şairi olarak kabul edilen Yunus Emre'nin *Divan*'ı, Âlî'nin *Kıssa-i Yûsuf* u, Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zeliha*'sı yanında Erzurumlu Darir'in, Süleyman Çelebi'nin ve diğer mutasavvıf şairlerin ürettiği metinlerdeki dinî duyarlığın varlığı bahsi geçen durumun göstergesi olarak zikredilebilir.

Tercümeler, hedef dile bilgi veya estetik değer taşıırken yukarıda ifade edildiği gibi anlatım, cümle, söz varlığı, ses gibi farklı dil kategorilerinde de büyük gelişme ve genişlemelere imkân sunar. Edebî türleri zenginleştirdiği gibi hedef dili, söz konusu yeni metin şekilleri ve üslup çeşitlilikleriyle tanıştırır. Kaynak dilden gelen yeni imkânlar hedef dildekilerle birleşerek daha özgün ve farklı biçimlerin ortaya çıkmasını sağlayabilir.

İnsanlık tarihinde değişik zamanlarda milletleri etkileyen büyük tercüme faaliyetleri olmuştur. Yunan klasiklerinin Arapçaya tercümesi veya Endülüs üzerinden Arapçadaki birikimin Latinceye aktarılması bu kabilden bir durumdur. Arapça ile etkileşimi olan bütün Müslüman topluluklar ve dilleri de kademe kademe bu dilden etkilenmiştir. Yunan klasiklerinin Arapçaya çevrilmesi ile Arap dilinde, belagatinde, dilcilik anlayışında, ifade kalıplarında ve yazın türlerinde (edebiyat ve sair yazılı metinler) gelişme, genişleme ve yüksek anlatım imkânları bakımından farklılaşmalar görülmüştür. Yunan klasiklerinin Arapçaya tercümesinin Arap diline ve edebiyatına katkıları için Akif Özdoğan'ın Aristo şarihlerinden biri olarak bilinen Şerif Cürcânî ve çalışmaları hakkında söyledikleri tercümelerle ortaya çıkan etkileşimin anlaşılmasını açıklar niteliktedir:

«el-Cürcânî “Esrârü'l-belâğa” adlı eserini telif ettiğinde Aristo'yu çok iyi yorumlayan, açıklayan felsefeci konumundaydı. Taklit nazariyesinin Araplarda özellikle de el-Cürcânî'de yansması mecâz, teşbîh ve kinâye şeklinde olmuştur. el-Cürcânî, “Delâilü'l-i'câz adlı eserinde, güzelliğin cümlede, üslûpta olduğunu ifade ile cümleyi geniş olarak ele alır, atf harflerinin manaya etkisinden bahseder. Aristo'nun dil ve belâgat ile ilgili görüşlerinden yararlanarak nahiv felsefesini ele aldığı ve kendisinin de “meânî'n-nahv” ya da “nazm” dediği “meânî” ilmini sistemli bir şekilde kurmuştur. el-Cürcânî'ye göre nazm, sözün nazmı ile eşyalar arasında irtibat kurmaktır. Bu da nahiv ilminin kurallarını, sözde kullanmak ve tatbik etmekle gerçekleşir. Kelimeler tek başına fasih olmayıp ancak cümle içinde fasih ve belîğ olabilir. Sözün de belîğ olabilmesi için, nahiv kurallarına uygunluğu şarttır. Sözün nazmı ile eşya arasında irtibat yolları olarak gördüğü nahiv kurallarından atf harfleri, takdîm-te'hîr, hazf, mübtedâ ve haberin hazfî, hal cümlesindeki vav'ın hazfî vb. konuların önemini vurgulayıp îcâz, itnâb, vasl, kasr ve muktezâ-yı hâli mana için gerekli görmüştür. Gramer ile belâgat

kurallarını sentez yaptığı bu eserinde grameri, canlı, fonksiyonel ve pek çok anlam ifade eden bir ilim haline getirmiştir.^{1»}

1.2. Arapça ve Farsça Metinler Karşısında Türkçe

Türkçe açısından bakıldığında tarihte birkaç büyük tercüme hareketi görülür. Genel itibariyle dinî saiklerle ortaya çıkan tercüme ihtiyacı öncelikle Uygurların Buda, Mani, Brahma gibi dinleri kabul etmesinden sonra kutsal metinlerin Türkçeye aktarılması şeklinde kendini göstermiştir. Buda öğretilerinin büyük kısmını oluşturan bu tercüme, Sanskritçe, Soğdca, Çince gibi dillerden yeni kelime ve kavramlarla birlikte farklı ifade şekillerini ve bunlara bağlı olarak cümle türlerini, değişik kelime ve cümle yapılarını da Türkçeye taşıması veya Türkçenin kendi imkânları ile birtakım yeni usulleri ortaya çıkarmasını sağlamıştır. İslamiyet'in kabulüyle Arapçadan ve Farsçadan yapılan tercüme yine Türkçe için büyük gelişmelere imkân sağlamıştır.

Türk topluluklarının Arapça ve Farsça ile etkileşimleri İslamiyet'le karşılaştıktan sonra muhtelif coğrafyalarda farklı şekillerde kendini göstermiştir. Türklerin İslam dini ile tanışmalarından sonraki süreçte dinin doğru bir şekilde anlatılması ve iyi bir kul olmanın göstergesi olan ibadetlerin yerine getirilebilmesi için gerekli olan bilgileri ihtiva eden kitapların Türkçeye tercüme edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Söz konusu ihtiyacı karşılamak üzere İslam tarihi, siyer, hadis, fıkıh, kelim, akaid gibi İslam dininin temel konularına ait kitapların yanında bizzat Kur'an-ı Kerim yani Allah'ın insanlara hitabı, Türkçe ile ifade edilme ihtiyacı olarak kendini göstermiştir. Karahanlı sahasında da aynı ihtiyaç hissedilmiş ve Batı Türkçesinden birkaç asır önce Kur'an'ın Türkçeye aktarılması tecrübe edilmiştir. Anadolu sahasında da Kur'an, yazılı tecrübesi çok olmayan ve yeni yeni kurulmakta olan yazı diline tercüme edilmiştir. Farslara yakın coğrafyada yaşayan Türk toplulukları İslam dinini ilk olarak adı geçen komşularından öğrenmiş olduklarından zaman zaman İslam'a dair metinlerin Farsçadan Türkçeye çevrildiği görülse de İslami kaynakların dili olmasından dolayı Arapçanın kaynak dil olarak ağırlığı tartışılmaz.

Türk toplulukları çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olduklarından İslamiyet'le tanışmaları farklı zamanlarda olmuştur. Türkçe yazı dillerinin kuruluşunda devamlılığın olup olmadığı konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasının sebepleri arasında söz konusu coğrafya genişliği ile birbirlerinden uzak ve dağınık yaşama durumunun varlığı sayılabilir. Söz konusu zaman ve zemin farklılıkları Arapçadan Türkçeye aynı metinlerin değişik dönemlerde çevrilmiş olmasını gerektirmiştir. İletişim şartlarının çok sınırlı olduğu dönemlerde yaygın eğitim-öğretim imkânlarının bulunmayışı, üretilen tercüme veya telif eserlerin sadece muhataplarının bilinmesi ve dar bir çevrede kalması neticesini doğurmuştur. Bundan dolayı İslam dininin temel metinlerinin farklı coğrafyalarda birbirinden habersiz mütercimler tarafından Türkçeye

1 M. Akif Özdoğan, "Abbasiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/16 (2005).

çevrilmesi ihtimal dâhilindedir. Söz konusu çevirileri üreten kişiler uzak coğrafyada cari olan bir yazı dilinden ve o yazı dilinin mevcut külliyatından haberdar olmadan bildiği yazı dilinin kılavuzluğunda (Arapça gibi) kendi konuştuğu dil ile telif veya tercüme yoluyla metinler üretmeye başlar. Böylece bilinen bir yazı dili (Arapça) kılavuzluğunda bir konuşma dili (Oğuz Türkçesinin bir ağzı) yazı diline dönüşebilir. Anadolu sahasında konuşulan Türkçenin bazı bölgelerde böyle bir yol takip etmiş olması ve Karahanlı-Harezm Türkçesinin varlığından habersiz kişilerce yazı dili olarak kullanılması kuvvetle muhtemeldir. İslam dininin en temel metni olan Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye kuruluş devrinde çok farklı tecrübelerle tercüme edilmiş olması böyle bir ihtimali doğrular niteliktedir.

Türkçe Uygurların yaşadığı değişim ve dönüşümle birlikte başta din olmak üzere hukuk ve edebiyat alanlarında yetkinliğe ulaşmış ve Burkancı medeniyete katkılar sunan bir dil hâline gelmiştir. Eski Uygur Türkçesi olarak bilinen yazı dili Müslümanlığın kabulü ile birlikte Arap harfleriyle de yazılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla var olan bir yazı dili Arap harfleriyle de kullanıldığından Uygur Türkçesinin İslamiyet'ten sonraki adı olan Karahanlı Türkçesi, Batıda kurulmakta olan yazı dili kadar acemilik yaşamamıştır. Anadolu sahasında gelişen Oğuzca temelli yazı dilinin Doğudaki tecrübeden faydalanıp faydalanmadığı veya ne kadar faydalandığı konuları tartışmalıdır. Metinler üzerinde söz varlığı, cümle çeşitliliği, kelime teşkilindeki gelişmeler ve benzeri konulara dair yürütülecek yeni çalışmalar bu tartışmalara yön verecektir.

1.3. Kur'an Dili ve Türkçe

Kur'an-ı Kerim, İslam dininin en temel kitabıdır fakat Arapça bilmeyenler için okunup anlaşılması sorun teşkil etmektedir. İslam'ın Arap olmayan toplumlar arasında yayılmasından sonra dinin temeli olan kitabın başka bir dile çevrilmesi tartışılmıştır ve güncel olarak da tartışılmaya devam etmektedir.²

Dinin en temel konularının, yasaklarının, ibadet şekillerinin, iman usullerinin belirlendiği; başka toplumların ibretlik hikâyelerinin anlatılıp farklı hükümlerin verildiği bir metnin kendi dilinde olduğu gibi bir anlam dünyasıyla hedef dilde inşası mümkün olamayacağı âlimler tarafından kesin bir dille ortaya konmuş ve tercüme konusu yasaklanmıştır. Din âlimlerinin yasaklarına rağmen girilen tercüme ameliyesi, mütercimlerin nasıl müşkül bir işe kalkıştıklarını anlatması bakımından önemlidir. Bir başka tehlike dinin yanlış anlaşılmasına sebep olma ihtimalidir. Nihayet Kur'an'ın aktarıldığı dilde okunur ve anlaşılır bir metin hâline getirilmesi zarureti de önemli diğer bir sorundur.

Gerek Karahanlı döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde ortaya konan Kur'an tercümelemleri, bu tür manevi baskıların ağırlığı altında hazırlanmış olan metinlerdir. Uygurcanın devamı niteliğinde olan Karahanlı Türkçesi ile uğraşanların işi Oğuzca yazmaya çalışanlara göre kısmen kolay olsa da söz konusu kitap Kur'an-ı Kerim olduğu için tercüme sürecinde

2 Halil Altuntaş tarafından ayrıntılı olarak incelenen Kur'an'ın tercümesi meselesini Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, (Konya: Eğitim Kitabevi, 2018), XVII-XIX adlı çalışmasında özetlemiştir.

mütercimler ciddi zorluklar yaşamış olmalıdırlar. Kur'an metninin doğru anlaşılması meselesi mütercimler için aşılması gereken ilk zorluktur. İkincisi Kur'an'ın Arapça gibi Türkçeye tamamen uzak bir dille indirilmiş olmasıdır. Bu bağlamda Arapçanın dolayısıyla Kur'an'ın ifade şekline ve anlamına en uygun metnin oluşabilmesi için çok büyük çabalar sarf edilmesi gerekmiştir. Kur'an metninin çok yönlü anlatımı vardır. Bazen müjdelere bazen tehdit eder bazen de iman umdeleri, yaradılış hakikati gibi konularda bilgilendirir. Kur'an'ın farklı üsluplarını, mümkün olabilecek en iyi şekilde Türkçede oluşturma çabası, mütercimleri kendi dillerinde birtakım yenilikler ve ifade şekilleri bulmaya sevk etmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in Arapçası, fiilleri icra edene önem veren bir dildir. Kur'an anlatımı, amel-ceza ilişkisini vurgulayan, fiilleri icra edenleri gösteren, zikreden ve dolayısıyla emirlere uyma ve yasaklardan uzak durmayı temel davranış olarak gösteren ifade şekilleri bakımından zengindir³. Arapçanın fiilleri gösteren ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe ve mübalağalı ism-i fail gibi şekilleri, fiiller ve icracılarını merkeze alan zengin bir anlatım şeklinin varlığını ortaya çıkarmaktadır.

Türkçe, icra edeni, bir şahıs ekini fiile getirerek anlatan bir dil olduğundan fiilin icracısı için başka bir unsuru cümlelerde çok gerekmedikçe kullanılmaz. İhtiyaç durumunda bir özne zikretmek elbette Türkçede de mümkündür ama çok şart değildir. Kur'an metninde fiili icra edeni farklı şekillerde açıkça ifade eden yapıların nasıl tercüme edileceği konusu mütercimleri hayli uğraştırmıştır. Fiilleri icra edenin göreceği karşılığın amel-ceza-mükâfat ilişkisi bağlamında önemi ve metnin taşıdığı vurgunun aktarılması meselesinin mütercimleri uğraştıran bir başka unsur olduğu anlaşılmaktadır. Allah'ın sıfatlarının da ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe veya mübalağalı ism-i fail olarak hedef dildeki ifadesi, mütercimmin çözmesi gereken ayrı bir hassas meseledir.

Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerinde fiil icracılarını gösteren yapıları ifade etmek ve Kur'an'ın anlatımından kaynaklanan farklılığı verebilmek için mütercimlerin ciddi çabalar sarf ettikleri görülmektedir. Bazı eklerle türetilen kelimelerde görülen yoğun kullanımdan Kur'an dilindeki ifade şekillerini yakalama çabası için özel alanlar oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

3 Fiil icracılarını imleyen yapıların Kur'an'dan önceki Arapçada yaygın bir şekilde kullanılıp kullanılmadığı konusunda görüşlerine müracaat ettiğim sayın Prof. Dr. Mustafa Öztürk, ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe, mübalağalı ism-i fail yapılarının Kur'an öncesi Arapçada çok yaygın bir kullanım alanına sahip olmadığını ifade etmiştir. Öztürk, iki temel saikten dolayı Kur'an-ı Kerim'de bu yapıların yoğun olarak kullanıldığını söylemiştir: ilki cahiliye Araplarının Tanrı algısında var olan deist anlayışı silip sahil bir ilah algısını oluşturmak için Allah, Rabbü'l-âlemin olduğunu, kâinatın işleyişinde bizzat fiilleriyle fail ve faal bir ilah olarak kendini Kur'an'da farklı fiillerle ilişkilendirerek tarif etmiştir. Allah'ın, Tevhid inancını inşa ederken, zatını tanıtırken, ayrıca insanın daima kendi gözetimi ve denetimi altında olduğunu anlatırken bu yapıların hâkim olduğu bir söyleyiş tarzının öne çıktığını belirtmiştir.

İkinci saik olarak da yukarıda zikredilen ceza-mükâfat ilişkisiyle ilgili görüşe iştirak etmiş ve fiilleri icra edenlerin ceza veya mükâfatla birlikte zikredilmelerinden kaynaklanan bir yoğunlaşmanın öne çıktığını söylemiştir. Öztürk, Kur'an-ı Kerim dışında Arapçada bu yapıların yoğun olarak kullanılmadığını ifade etmiştir. Sayın Öztürk'ün zikredilen son ifadesinden Kur'an anlatımının bu manada Arapçada bir etkisi olmadığı anlaşılmaktadır. Oysa Türkiye Türkçesinde -İc eki, önceleri çok düşük kullanım alanına sahipken yukarıda izah edilen durumdan dolayı başta Kur'an olmak üzere İslâm dininin temel metinlerinin tercüme edilmesine koşut olarak en yaygın ve yoğun olarak kullanılan eklerden birine dönüşmüş durumdadır.

Vakit ayırıp kıymetli görüşlerini paylaşma lütfunda bulunduğundan dolayı Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e teşekkür ederim.

Tarihî dönemlerde tercüme edilmiş farklı metinlere bakıldığında Arapçadaki fiil icracılarını belirtecek değişik şekillerin tercih edildiği anlaşılıyor. Anadolu sahasında Kur'an'ı tercüme etmeye çalışan biri, Karahanlı veya Harezmi tecrübesinden haberdar olsaydı oradaki ifade şekillerinden faydalanma yoluna giderdi. Allah'ın sıfatları ve fiillerin karşılığı olarak amel-ceza-mükâfat ilişkisi gibi hassas konularda türetilen var olan veya yeni ifade şekillerini kullanabilirdi. Kendisinden önce bulunmuş karşılıkları rahatça kullanıp işini kolaylaştırması mümkün olabilirdi. Ayrıca açacağı yolun kendinden sonra sürekli kullanılacağı ve yapılabilecek bir yanlışlığın bütün bir toplum tarafından uzun yıllar tekrarlanacağı gibi bir vebalin de farkındaydı. Bütün bunların ötesinde yeni ifade şekilleri arandığına göre Anadolu sahasındaki mütercimlerin kendilerinden önceki tecrübelerden habersiz oldukları rahatça söylenebilir. İnsan hayatının en mühim yönlendiricisi olan dinin temel kitabının tercümesi en çok aranan metin olacaktır. Yazı dilinin bilinmesi hâlinde Kur'an'ın Türkçeye tercümesinin Karahanlı devrindeki gayretleri Anadolu sahasında makes bulurdu. Çünkü dinî metinlerin dili, yanlış düşme ve yanlış sevk etme endişesinden dolayı kolay kolay değiştirilmez. Anadolu sahasındaki ilk dönem tercümelerinde Karahanlı tecrübelerinin izine rastlanmadığından yazı dilinde devamlılığın olduğu görüşü Kur'an tercümeleri bağlamında destek bulamaz.

Ahmet Topaloğlu,⁴ Murat Küçük,⁵ Esra Karabacak,⁶ Mustafa Tokar⁷ isimli araştırmacıların çalıştıkları Eski Anadolu Türkçesinin ilk Kur'an tercümelerinde⁸ söz konusu fiil icracıları için düşünülen yapı neredeyse müşterektir. Son iki (Karabacak ve Tokar) tercümede⁹ daha farklı ifade şekilleri belirse de büyük oranda önceki iki metinle ortaklık gözlemlenmektedir. Karahanlı¹⁰ ve Harezmi Türkçesi¹¹ Kur'an tercümelerinde ise hem kendi aralarında bir takip seyrinin bulunmadığı hem de Anadolu sahasıyla herhangi bir ifade şekli üzerinde ittifaklarının olmadığı görülmektedir. Buradan Anadolu sahasında tercümeleri kaleme alanların birbirlerinin metinlerinden haberdar oldukları, Karahanlı ve Harezmi sahasındakilerin ise sadece ilgili çevreler tarafından bilinip okunduğu, başka tecrübelerle rehberlik etmedikleri anlaşılmaktadır.¹²

-
- 4 Ahmet Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırsız Kur'an Tercümesi I* (İstanbul: Dergâh Yay., 2018).
- 5 Murat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi* (Ankara: TDK Yay., 2014).
- 6 Esra Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII* (Harvard Ün., Yakınođu Dilleri Böl., 1994).
- 7 Mustafa Tokar, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2011).
- 8 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırsız Kur'an Tercümesi I*, Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*.
- 9 Tokar, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*. Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*.
- 10 Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)*.
- 11 Gülden Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V* (Harvard Ün. Yakınođu Dilleri Böl., 1993).
- 12 Borovkov'un çalıştığı Kur'an tefsirinin sözlüğündeki kelimelerin de Ünlü ve Sağol metinlerindekiyle herhangi bir koşutluğa sahip olmadığı görülmektedir. A. K. Borovkov, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, çev. H. İ. Usta-E. Amanoğlu (Ankara: TDK Yay., 2002).

1.4. Arapçadaki Fiil İcracılarının Türkçede İfadesi Meselesi ve “-IcI” Eki

Eski Anadolu sahasında üretilen Kur'an tercümelelerinde Arapçanın ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe ve mübalağalı ism-i fail gibi farklı kalıpları için özel karşılık bulma çabasının varlığını söz konusu kalıplar için -IcI ekiyle türetilmiş kelimelerde görmek mümkündür. Eski Anadolu Türkçesinin Kur'an tercümeleleri haricindeki metinlerdeki ve Eski Türkçedeki kullanım sıklıklarına bakıldığında nadir görülen eklerden biri olan “-IcI” (<“-ĞUÇI”) ekini Gabain, “iş yapanı bildirirler”¹³ şeklinde kısaca tanımlarken Ergin (2008:191), “Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek fiilden isim yapma eki” diye tarif etmiştir. Ekin varlığı Eski Türkçeden beri bilinmekle beraber Ergin'in temas ettiği “çok işlek” olma durumu Eski Türkçe için -Kutadgu Bilig istisna- geçerli değildir. Timurtaş eki, “maharet” ve “itiyad” kelimeleri ile tanımlamaktadır.¹⁴ Onun bu ifadeleri, Arapçadaki sıfat-ı müşebbehe ve mübalağalı ism-i faile denk düşen kelimeleri tarif etmektedir.

“-IcI” ekinin “-ĞUÇI” veya “IĞÇI”dan geliştiğine dair ifadeler olsa da -I-ğ+çI şeklinde bir kalıplaşmanın oluşması zor gözükmektedir. Çünkü -Ğ eriyip kaybolursa da işlevini “-I” yardımcı sesi yüklenmiştir. Böylece yeni bir fiilden isim yapım eki olarak görevini sürdürmektedir. “+CI” da isimden isim yapım eki olarak kullanılmaya devam etmektedir. Dolayısıyla bu anlamda bir kalıplaşmadan söz edilemez. Türkiye Türkçesinin tarihî veya çağdaş kullanımlarında “-IcI” ekiyle türetilmiş kelimelerde isme dönük bir anlam durumu gerçekleşmemektedir. Mesela yapıcı kelimesine bakıldığında “yap-ı+cı=inşaat ustası, tamirci” gibi bir anlam veya çağrışım oluşmamaktadır. Türkiye Türkçesindeki “yap+ıcı” kelimesi doğrudan doğruya “yap-” fiilinin mecazı üzerinden anlam yüklenmektedir. Keza sevmek fiilinden türetilmiş “sevici” kelimesi “sevi-ci=âşık” manasında değil sevmek işini çok icra eden kişi anlaşılır, kalıplaşmış anlamıyla bilinen *sevici*¹⁵ kelimesi de sevmek fiiline atfen türetilmiştir. “-IcI”nın eklendiği kelime anlam oluşurken fiilden türemiş isme değil doğrudan fiil kök veya gövdesine bağlanmaktadır. Dolayısıyla “-IcI” ekinin gelişmesi “-I-Ğ+çI”dan değil “-ĞUÇI”dandır.

Tarihî metinler tarandığında “-ĞUÇI”nın çok işlek bir ek olmadığı anlaşılmaktadır. İlk olarak Orhun Yazıtları'ndaki iki kullanım zikredilebilir: Yapan eden, usta anlamlarında kullanılan “itgüçi”¹⁶ ve bir de sözcü, müşavir anlamlarında kullanılan “aygüçi”¹⁷ kelimelerinde görülür. Eski Uygur Türkçesinde de söz konusu ekle türetilmiş kelime sayısı sınırlıdır, dolayısıyla yaygın bir kullanım alanı yoktur. *Kuanşi İm Pusar*'da “birgüçi”, “eşitgüçi”,¹⁸ *Uygurca Altun Yaruk*'ta “yarlıkagüçi”.¹⁹ Ceval Kaya'nın yetmiş binden fazla kelime tespit ettiği *Altun Yaruk* metninde üç farklı cümlede sadece “yarlıka-” fiilinde bulunmaktadır. *Altun Yaruk 3. Kitap*'ta

13 Anamarie Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: TDK Yay., 1988), 52.

14 F. Kadri Timurtaş, *Osmanlı Türkçesi Grameri* (İstanbul: Alfa, 1985), 431.

15 Bk. TDK Türkçe Sözlük, *sevici* maddesi. <https://www.sozluk.gov.tr/>

16 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yay., 2009), 28.

17 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 78.

18 Şinasi Tekin, *Kuanşi İm Pusar* (Ankara: TDK Yay., 1993), 33.

19 Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, (Ankara: TDK Yay., 1994), 379/9, 423/13, 436/21.

“sözlegüci”,²⁰ “qolğuçı”, “qoltğuçı”,²¹ “yarlıkağuçı”,²² “sözlegüci”, “tëgüci” (Muhtelif sayfalarda 32 defa kullanılmış. Uygurcadaki genel temayüle aykırı olan bu sıklığın sebebi, metnin dil öğretici bir nitelik taşımasındandır ve sadece të- fiilinde kullanılmaktadır.)²³

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *Atabetü'l-hakayık*'ta “atğuçı”, “kesgüci”, “öggüci”, “teggüci”,²⁴ şeklinde dört kelimeye görülürken *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı*'nda “aytuçı”, “başlağuçı”, “äktülägüci”, “kitâb koşğuçı”, “okığuçı”, “oynağuçı”, “saklağuçı”, “tapunğuçı”, “yaratğuçı”, “yütgüci” kelimelerinde ekin kullanımına rastlanır.²⁵ Kur'an tefsiri olmasına rağmen sadece 10 kelimenin türetilmesinde bu ekin tercih edilmesi konu bağlamında son derece önemlidir. *Dîvânu Lugâti't Türk*'te “agkuçı”, “arkuçı”, “bititgüci”, “kapğuçı”, “kelgüci”, “külgüci”, “közetgüci”, “öggüngüci”, “satğuçı”, “suwargüci”, “tapığuçı”, “tepgüci”, “tirgüci”, “togragüci”, “turgüci”, “tutğuçı”, “ugragüci”, “yükgüngüci”²⁶ şeklinde 18 farklı örnekte görülmektedir. Bu rakam yaklaşık 9000²⁷ kelime arasında sıklık olarak çok düşüktür. Seyfi Sarayı'nın *Gülistan*'ında “algıcı”, “şi'r kılğıcı”, “kısmet kılğıcı”, “âzâr kılğıcı”, “edeb kılğıcı” şeklinde ünlü uyumuna ve “tikici” gibi Oğuzcaya tâbi olmuş sınırlı sayıda birkaç örneğe rastlanılmaktadır.²⁸

Oğuz Türkçesinin kuruluş devri eserlerine bakıldığında ekin kullanım sıklığı farklılıklar göstermektedir. “-lci” eki, Âli'nin *Kıssa-i Yûsuf* unda eserin “karışık dili” sıfatına uygun “kavuşğuçı” ve “kavuşdurıcı” şeklinde bir Karahanlıcaya bir Oğuzcaya tâbi iki örnekte mevcutken *Dede Korkut*'ta “yıkıcı” şeklinde sadece tek örnekte görülmektedir.²⁹ Hatiboğlu'nun *Bahrü'l-hakâyık*'ında³⁰ “alıcı”, “bekleyici”, “delici”, “isteyici”, “saklayıcı”; *Mecmû'atü'n-nezâ'ir*'de³¹ “kan içici”, “yapıcı”; *Kitâb-ı Güzide*'de “öğüci”, “dütici”, “bakıcı”, “öldürücü”, “sağucu/sağıcı”, “saklayıcı”, “söyleyici”, “tapıcı”, “tutıcı”, “virici”, “yaratıcı”, “gelici”, “yarıcı” şeklinde kısıtlı sayıda mevcuttur. Yine *Yunus Emre Divanı*'nda “alıcı”, “sarıcı”, “yalvarıcı”, “şeri'at koyucu”, “sevici”, “lutf idici”, “rahm idici”, “bilici”, “isteyici”³² ve *Ahmedî Divanı*'nda “ribâ yiyici”, “bizeyici”, “can alıcı”, “yazıcı”, “yanıcı”, “dütici”³³; *Tezkiretü'l-*

20 Mehmet Ölmez, *Altun Yaruk 3. Kitap* (=5. Bölüm) (Beytepe/Ankara, 1991), 111.

21 James, R. Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, çev. Vedat Köken (Ankara: TDK Yay., 1998), 14,15,46,48.

22 Özlem Ayazlı, *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap* (Ankara: TDK Yay., 2011), 120.

23 Murat Elmalı, *Eski Uygurca Dilbilgisi Terimleri* (Ankara: TDK Yay., 2017), 99,105,108.

24 R. Rahmeti Arat, *Atabetü'l-hakayık* (Ankara: TDK Yay., 1992).

25 Borovkov, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*.

26 Ahmet B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't Türk* (Ankara: TDK Yay., 2015).

27 Ahmet B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't Türk*, XVII.

28 A. F. Karamanlıoğlu, *Gülistan Tercümesi* (Ankara: TDK Yay., 1989).

29 Orhan Ş. Gökyay, *Dedem Korkud'un Kitabı* (İstanbul: MEB Yay., 1973).

30 Vahit Türk, *Bahrü'l-hakâyık* (Ankara: TDK Yay., 2009).

31 Mustafa Canpolat, *Mecmû'atü'n-nezâ'ir* (Ankara: TDK Yay., 1982).

32 Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10662.girispdf.pdf?0>, erişim: 19.5.2019.

33 YaşarAkdoğan, *Ahmedî Divanı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0>, erişim: 03.6.2019.

evliya Tercümesi'nde; "kısmet verici"³⁴ "tokuyıcı",³⁵ "yol gösterici",³⁶ "yol kesici",³⁷ şeklinde vasatın altında bir kullanım sıklığı ile yer almaktadır.

Garibnâme,³⁸ *Oğuznâme*,³⁹ *Hz. Ali-İfrit Cenknâmesi*,⁴⁰ *Kitābu Fezā'ili'l-mekke ve'l-medīne ve'l-kudūs*⁴¹ gibi eserlerde söz konusu ekle türetilmiş kelime bulunmamaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi devrinde kaleme alınan bazı eserlerde yüksek sıklıkla kullanılan söz konusu ekin bazı eserlerde çok az kullanılması veya hiç rastlanmaması, ekin yaygınlığıyla izah edilebilir. Dede Korkut ve en son zikredilen erken dönem eserlerinde eke çok az rastlanması Kur'an Arapçası ile münasebetin yaygınlık kazanmadığı anlamına gelir.

Kur'an tercümelerine bakıldığında Arapçadaki fiil icracılarını ifade eden kalıpları karşılamak için Anadolu sahası ile Karahanlı sahasının farklı şekillerden faydalanma yoluna gittikleri görülmektedir. Karahanlı⁴² ve Harezmi⁴³ metinlerinin kısmen örtüşen kullanımları, Anadolu⁴⁴ sahasındakilerle büyük oranda farklılık arz etmektedir. Mesela Besmele lafzında bulunan ve Kur'an'da da çok tekrar edilen kelimelerden olan "er-Rahmān" ve "er-Rahīm" sıfatları ilk örnek olarak incelenebilir:

"törütgen siz bir uğan idi atı birle bağırısak kamuğ tınlıgka *rūzī bērigli* mü' minleri *yarlıkagan*"⁴⁵

"Tangrı birle başlayur men; *üküş rahmetli, rahmeti lazım*."⁴⁶

"Tanrı adı-y-ıla -ya'nī başların ya okırın- gey *rahmat kılıcı, rahmat kılıcı*"⁴⁷

Karahanlı döneminde kaleme alınmış olan ve Türk İslam Eserleri Müzesinde muhafaza edildiği için (*TİEM 73*) olarak bilinen tercümedeki Besmele için verilen karşılık biraz tefsirlidir. Kelimenin anlamını tam verebilmek için uzunca bir izahla birlikte kullanılan "rūzī bērigli" rahmān'ın, "yarlıkagan" da rahīm'in karşılığıdır. *TİEM 73*'te zaman zaman fiil icracısı olarak -ĠAn sıfatfiil ekli kelimeler kullanılsa da -Ġll ile türetilmiş olanlar daha yaygındır. Nitekim hemen altta aynı sıfatların Fatiha suresindeki karşılıkları olarak "er-Rahmān" için "rūzī bērigli" tekrarlanırken "er-Rahīm" için "yarlıkaglı" şeklinin tercih edildiği görülmektedir.

Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi'nde fiil icracıları için çok düzenli olmasa da -Ġan'lı

34 Serhat Küçük, *XVI. Yüzyıla Ait Bir Tezkiretü'l-evliya Tercümesi* (İstanbul: Kesit Yay., 2013), 112-115.

35 Küçük, *XVI. Yüzyıla Ait Bir Tezkiretü'l-evliya Tercümesi*, 204/7, 185.

36 Küçük, *XVI. Yüzyıla Ait Bir Tezkiretü'l-evliya Tercümesi*, 158.

37 Küçük, *XVI. Yüzyıla Ait Bir Tezkiretü'l-evliya Tercümesi*, 159.

38 Kemal Yavuz, *Garibname* (Ankara: TDK Yay., 2000).

39 N. Demir, Ö. Aydoğdu, *Oğuzname*, (İstanbul: Kesit Yay., 2015).

40 Serhat Küçük, *Ali-İfrit Cenknâmesi* (İstanbul: Kesit Yay., 2014).

41 Fatih Özek, *Kitābu Fezā'ili'l-mekke ve'l-medīne ve'l-kudūs* (İstanbul: Kesit Yay., 2016).

42 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)*.

43 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*.

44 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*, Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, Mustafa Tokar, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*.

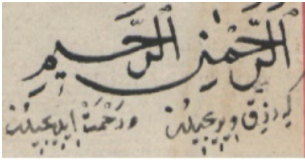
45 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)*, 1.

46 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 1.

47 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 33.

yapıların tercih edildiği gözlenmektedir. Besmele’de farklı bir tercih görülse de yaygın olarak zikredilen ek ile türetilmiş kelimeler mevcuttur.

-ĠAn ve -ĠII ekleri sıfat-fiil olarak kullanıldıklarından sıfat-ı müşebbehe ve mübalağa-i ism-i failer için tam bir karşılık oluşturamadıkları kabul edilmelidir. Anadolu sahasında büyük oranda -An ile karşılanabilecek olan yapıları (-ĠAn ve -ĠII), nadiren kalıcı isimler yapma kabiliyetine sahip olsalar da Kur’an’ın ifade şeklinin aktarılmasında ikna edici bir anlam alanı oluşturamadıkları düşünülmüş olmalıdır. Ayrıca söz konusu Arapça yapılarla, “Esmâü’l-hüsna” diye bilinen Allah’ın sıfatları da ifade edilir. “Esmâü’l-hüsna”nın sıfat-fiille, yani geçici anlam oluşturan bir yapıyla gösterilmesi Allah’ın sıfatlarında, daha doğrusu Allah’a atfedilen fiillerde bir nakısa ortaya çıkaracaktır. Ucu böyle bir nakısa dönük olan ifade şekli itikaden mahzurlu görülmüş olmalıdır. Bu durumdan kaçınmak için söz konusu yapılarda geçici anlamlar taşıyan sıfatfiiller yerine kalıcı yapılar oluşturan “-IcI” ekini tercih etmişler ve bu eki yaygın ve işlek bir unsura dönüştürmüşlerdir. Nitekim Anadolu sahasında sıfatfiil yerine -IcI ekinin varlığı bunun delilidir. Satır arası tercüme yöntemi kullanıldığından söz konusu ekle türetilen kelimelerin hemen hemen tamamı ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe ve mübalağalı ism-i fail kalıplarındaki kelimelerin altına yazılmış durumdadır:

Söz konusu ekin Anadolu sahasındaki ilk dönem Kur’an tercümelerinde ve daha sonraki başka tercüme metinlerde önceki devirlere göre yüksek bir kullanım sıklığına ulaştığı gözlemlenmektedir. Ekin Eski Türkçedeki ve Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerindeki kullanım durumu yukarıda gösterilmiştir.

XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi’nde⁴⁸ dizin olmadığı için ekin kullanım sıklığı tesbit edilememiştir ancak bu eserin *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi*⁴⁹ ile ifade bakımından büyük oranda koşutluk arz etmektedir. *İlk Kur’an Tercümesi*’nde Besmele’den başlayarak “rahmat kılıcıdır”,⁵⁰ “rızk vericidir”, “rahmet edicidir”⁵¹ şeklinde çok yoğun bir -IcI kullanımı görülmektedir. Esra Karabacak’ın hazırladığı Kur’an Tercümesi’nde de aynı yoğunluğu farklı şekillerde görmek mümkündür.

Mesela söz konusu ek ile “bilmek” fiilinden türetilmiş olan “bilici” kelimesinin durumu yayınlanan eserlerde şu şekildedir:

Karabacak’ın dizininde bilmek fiilinden -ici ekiyle türetilmiş 4 “bilici”, 1 “bilici+men”, 2 “bilici+sen”, 1 “bilici+siz”, 1 “bilici+y-idi” ve 171 “bilici+dür” şeklinde toplam 180 kullanım

48 Topaloğlu, 14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi 1.

49 Küçük, Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi.

50 Topaloğlu, 14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi 1.

51 Küçük, Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi.

görülmektedir. Murat Küçük'ün hazırladığı metnin dizininde ise sayı daha yüksek olup aynı ekle türetilmiş 209 “bilici+dür”, 13 “bilici”, 1 “bilici+ben”, 1 “bilici+ler”, 1 “bilici+men”, 1 “bilici+ sen”, 1 “bilici+sin” gibi kelimeler toplamda 226 rakamına ulaşmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de birçok defa Allah'ın sıfatı olarak 'alîm, habîr kelimeleri bilen, hakkıyla bilen, her şeyi bilen, haberdar olan gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Söz konusu yapılar, Eski Anadolu Türkçesi tercümelerinde “her nesne[y]i bilicidür”⁵², “Tağrı Ta'ālā siz işledüğünizi bilicidür”⁵³ veya “Dakı Tağrı anı kim işlersiz bilicidür”⁵⁴ şeklinde “bilici” kelimesiyle karşılanmıştır. Aynı kelimeler *TİEM 73*'te “ol tegme nerseni bilgen ol”⁵⁵ ve Harezmi'de “çamuğ nerseni bilgen turur”⁵⁶ şeklinde karşılanmıştır.

Yine -ıci ekiyle türetilmiş ve yüksek sıklıkta kullanılan “bağışlayıcı” kelimesinin;

Karabacak'ın dizininde 9 “bağışlayıcı”, 1 “bağışlayıcı+men”, 4 “bağışlayıcı+sen”, 55 “bağışlayıcı+dür” şeklinde toplam 68 defa kullanılırken Murat Küçük'ün dizininde 2 “bağışlayıcı”, 67 “bağışlayıcı+dür”, 2 “bağışlayıcı+men” olmak üzere toplam 71 defa kullanıldığı görülmektedir.

“bağışlayıcı”nın Karahanlı ve Harezmi Türkçelerindeki durumunu birer örnekle görmekte fayda vardır: “Tağrı yazuk örtgen yarlıkağan”⁵⁷

“haķıkāt üze Tağrı yarlıkağan, rahmet kılğan”⁵⁸

Karabacak'ın dizininde “eyleyici” kelimesi, muhtelif isimlerle kurulmuş birleşik fiillerden türetilmiş olarak 654 kere kullanılmıştır.

Yukarıda bazı örnek kullanımları verilen “-IcI” ekinin Eski Anadolu Türkçesi devrinde kaleme alınmış metinlerde az kullanıldığı hatta bazen hiç kullanılmamış olduğu görülürken Kur'an tercümelerinde bu kadar fazla kullanılmasının sebebi, mütercimlerin fiil icracılarını Arapçadaki gibi vazih bir şekilde ifade etme çabalarından kaynaklandığını söylemek yanlış bir hüküm olmaz. Bu çabaların neticesinde daha sonraki devirlerde ekin kullanım alanı çok genişlemiş, bugünkü Türkiye Türkçesinde en yaygın fiilden isim yapma eki olarak kullanılır duruma gelmiş ve tabiri caizse Türkçenin ism-i faili, sıfat-ı müşebbeheyi gösteren eki olmuştur. Arapçadaki fiil icracılarını gösteren yapıları, bu şekilde titiz ve dikkatlice tercüme çabaları Türkçeyi fiili icra edeni önemseyen bir dil durumuna getirmiştir. Bugün mesela yazmak fiiline bakıldığında; yazan, yazar, yazıcı, yazman, kâtip (kâtib), muharrir, müellif, müstensih, vakanüvis, sekreter ve hattatla birlikte Türkçenin, yazmak fiilini icra eden kişiyi gösteren on civarında farklı isme sahip bir dil durumuna geldiği görülür.

Karahanlı ve Harezmi sahalalarına bakıldığında fiil kökenli bir isim kullanılacaksa -IcI yerine -ĠAn ve -ĠII sıfat-fiil eklerinin tercih edildiği lâkin Anadolu sahasındaki kadar düzenli ve titiz

52 Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*, 97.

53 Toker, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*, 112.

54 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırrarası Kur'an Tercümesi I*, 54.

55 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)*, 12.

56 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 1993, 6.

57 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)*, 71.

58 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 1993, 19.

bir karşılık bulma çabasının gösterilmediği anlaşılmaktadır. Birkaç yerde Anadolu sahasında olduğu gibi -**ĞUÇI**, hatta -**ICI** ekinin kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır:

“ay yalavaç biz ıdtımız sana tanuk **buştı bəriçi korkutğuçı okığuçı** Tanrı tapa destürü birle yaruq çerâğ.”⁵⁹

Aşağıda fail isimlerinin farklı surelerdeki kullanımları karşılaştırmalı olarak görülmektedir:

Yukarıda işaret edildiği gibi Besmele ve Fatiha suresindeki aynı lafzın farklı ifadelerle tercüme yoluna gidilmesi, “er-raḥīm” sıfatının Türkçedeki karşılığı konusunda yaşanan tereddüden kaynaklanıyor olmalıdır. Bakara suresindeki Besmele’de ise “er-raḥmān” ve “er-raḥīm” için biraz tefsir katılmış ve “kamug tepreniğlilerke” ilavesiyle “-gli” yerine “-gen” tercih edilmiş, bağışlamak fiili de “-daçı” eki tercihiyle farklı bir anlam düşünülerek çevrilmiştir. Bağışlamak fiili için dünya ile birlikte belki ahiret yönü hesaba katılarak ve gelecek zaman anlamı gözetilerek farklı karşılık düşünülmüştür: “rūzī bergen anar kertgünün seni yarlıkadaçı.”⁶⁰

Kur’an-ı Kerim’deki fiil icracılarının hangi tarihî lehçede hangi şekillerle karşılandığı aşağıda değişik örneklerle gösterilmiştir. Karahanlı Türkçesinde -**ĞII**, Harezmi Türkçesinde ise -**ĞAN** ekinde bir yoğunlaşma göze çarpmaktadır; ancak söz konusu Arapça yapıların karşılığında aynı ekle türetilmiş kelimeleri görmek her zaman mümkün olmamaktadır. Buna karşılık Eski Anadolu Türkçesinde -**ICI** ekiyle türetilmiş kelimeler, büyük oranda fiil icracılarını gösteren kalıplar için kullanılmaktadır. Söz konusu kalıplar her zaman -**ICI** ekli yapılarla karşılanmasalar da özellikle Topaloğlu ve Küçük’ün yayımladığı Kur’an tercümelerinde -**ICI** ekli yapılar, daima Kur’an metnindeki ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe ve mübalağalı ism-i failer için kullanılmıştır.

1.5. Arapça Fiil İcracılarının Türkçe Kur’an Tercümelerindeki Durumlarına Örnekler

Aşağıda değişik fiillerin Karahanlı, Harezmi ve Anadolu sahalarında Arapçanın mezkûr yapıları için kullanılan karşılıklarına yer verilmiştir. Muhtelif ayetlerin örnek çevirileri mukayeseli olarak gösterilmiştir:

Bakara suresi 11-12. ayetler

(müfsidîn)

(müfsidîn)

“kaçan aygıl anlarķa artaklık kılmanĵlar yer iĵinde ayturlar bütünlükün biz **edĵü kılıĵlılar** miz.” “bilgi kim anlar **artak iŝ kılıĵlılar** yok kim tutmaslar.”⁶¹

“Taķı ol vaķtın kim aytıldı anlarĵa: “Fesād kılmanĵ yirde”; aydılar: “Ĥaķıķat üze biz **onĵarĵanlar**.”” “Āĵāh bolĵil, ĵaķıķat üze anlar **fesād kılĵanlar**”⁶²

“Dakı kaçan eyidildi anlara: “Fesad eylemen yirde”, eyittiler: “Degülüz illâ biz **eyü işleyiciler**.”” “Bayık anlar **fesad eyleyicilerdür**”⁶³

59 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi*, 3: 217.

60 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 1:3.

61 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 1: 6.

62 Saĵol, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 2.

63 Topaloĵlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırasarı Kur’an Tercümesi I*, 35.

“dağı kaçan eydülse anlara fesād eylemeñüz yerde eydürler biz degülüz illā muşlıhlardan”
 “bilmiş olunuz kim anlar *fesād eyleyiciler*dür”⁶⁴

Bakara suresi 16. ayet
(mühtedîn)

“anlar tururlar anlar satğın aldılar yolsuzluğnı köni yol birle. asığlıg bolmadı satıgçılıqları bolmadılar köni yolka *könügliler*.”⁶⁵

“Anlar kim satğın aldılar azmağnı köni yol birle tağı asıg kılmadı anlarınğ bāzerganlıkı. tağı bolmadılar *köngenler*.”⁶⁶

“Şunlar anlardur kim satun aldılar azgunlığı toğru yol-ıla; pes assı eylemedi bezirgenlikleri; dakı olmadılar *toğru yol tutucılar*.”⁶⁷

Bakara suresi 53. ayet
(el-Furkân)

“ançada bêrdimiz müsāka bitignı çınnı bātıldın *adrığlı* bolğay kim siler köni yolluğ bolğay siler.”⁶⁸

“Tağı ol vaqtın kim birdük Mūsāğa kitābnı tağı *ayırt kemişgenni*”⁶⁹

“Dağı ol vaqtı kim virdük Mūsā’ya Tevrit’i dağı *ayırtıcıyı -yānī Tevrit’i kim haqqı bātıldan ayurur...*”⁷⁰

“Zıkr eyleñüz ol günü ki Musā’ya kitāb virdük, hakkı bātıldan *ayırtıcı* hükümler virdük”⁷¹

“Şunı da biliñ ki biz Mūsāya haqqıla bātılı *farq idici* hüccet virdik”⁷²

Kasas Suresi 15. ayet
(muđill)

“... ol yağı ol *yolsuzluğ kılığlı* belgölüg”⁷³

“... bu iblīs işindin; ol düşman *azdurğan*”⁷⁴

“Uşbu şeytan işindendür; bayık ol düşmandur, *azdurıcudur* bellü.”⁷⁵

“Tağkık şeytān ulu düşmandur, *azdurucu* zāhirdür ‘adāveti’”⁷⁶,

“... bu şeytan işi-y-idi. Tağkık ol *azdurucu*, ulu düşmandur, didi.”⁷⁷,

Gerek Anadolu gerekse Karahanlı-Harezmi sahasında fiillerde ortak kullanım gözlenmektedir. Oranlamak gerekirse Karahanlı-Harezmi sahaslarında birbirine yakınlık Anadolu sahasından

64 Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*, 87.

65 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 7.

66 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 4.

67 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 35.

68 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 19.

69 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 7.

70 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 37.

71 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 7.

72 Toker, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*, 96.

73 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 3: 120.

74 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 214.

75 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 281.

76 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 228.

77 Toker, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*, 309.

daha fazladır. Zaman zaman Harezmi'nin Anadolu ile ortaklaştığı, Karahanlı Türkçesinin ayrı düştüğü çeviriler de söz konusudur. Yukarıdaki örneklerde Karahanlı ve Anadolu sahalarında *عَوُّ مُضِلِّ* tamlaması karşılığında “az-” fiilinden türetilmiş kelimeler tercih edilirken⁷⁸ Harezmi sahasında “yolsuzluk kılığı” ifadesinin tercih edildiği görülmektedir.

Sâffât suresi 99. ayet

(zâhib)

“Taķı aydı: “men *barġan* men İdim tapa, köndürgey mini”⁷⁹

“men *barıġlı* men idim tapa munu körkitgey mana”⁸⁰

“Daķı eyitti İbrâhim: “Bayık ben *gidici-ven* Çalabumdın yaņa tiz yol göstere baņa.”⁸¹,

“Eyitti: taĥķik men *gider-men*. Taņrı ta ‘âlâya, baņa hidayet virür.”⁸²,

“Ben *gider-men* Taņrı ‘ibâdetine. Ola ki baņa doġru yol göstere.”⁸³

Enbiyâ Suresi 81. ayet

(‘âlim)

“... erdimiz kamug nerseni *biligl*”⁸⁴

“... Taķı irdük tigme bir nirseni *bilgenler*.”⁸⁵

“... Daķı olduķ her nesneyi *biliciler*.”⁸⁶

“... Biz barça nesneyi *bilür biz*.”⁸⁷

“... Daĥı biz barça nesne’i *bilür-biz*.”⁸⁸

Nisâ suresi 161. ayet

(elîm)

“anuttımız tanıġlılarķa anlardın *aġrutġlı* kınını”⁸⁹

“Taķı anuķ kıldıķ kâfirlerġe anlardın, kın *iglig*”⁹⁰

“... Daķı yarakladık kâfirler-içün anlardan, azab *aġrıdı*.”⁹¹

“... Taĥķik biz yaratduķ, yaraķladuķ kâfirler-içün anlardan ulu ‘azâbı ki *yürekler yandurucudur*.”⁹²

“Daĥı biz yaraķladuķ [90a] (1) kâfirlere anlardan yürekleri *yandurıcı* ‘azâb.”⁹³

78 DİB mealinde “ayartıcı” karşılığı uygun görülmüş: <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Kasas-suresi/3266/14-17-ayet-tefsiri>, erişim 20.09.2019

79 Saġol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 250.

80 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 3: 297.

81 Topaloġlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 321.

82 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 267.

83 Toker, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*, 345.

84 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 2: 388.

85 Saġol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 178.

86 Topaloġlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 243.

87 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 189.

88 Toker, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*, 275.

89 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 1: 232.

90 Saġol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 73.

91 Topaloġlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 76.

92 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 56.

93 Toker, *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*, 148.

Nisâ suresi 162. ayet**(muḳîm), (mu'tun), (mu'min)**

“mında öndüñ *aḍaḳım tutuğlular* namâz *bèrinler* zekâtnı *kertgünügümler* tañrıḳa keḍinki künke”⁹⁴

“... Taḳı *ḳılğanlar* namaznı taḳı *birgenler* zekâtnı taḳı *bitgenler* Tañrıḳa taḳı ḳıyâmet künine; anlar, birgeymi anlarḡa sevâb uluğ”⁹⁵

“... Dakı *tururıcılār* namâzı; dakı *viriciler* zekâtı, dakı *inanıcılār* Tanrı'ya”⁹⁶

“zekât virürler, iman getirürler...”⁹⁷

Şûrâ suresi 22. ayet**(zâlim), (müṣḫîḳ), (vâḳî‘)**

“Körer sen *küç ḳılğanlar*nı, *ḳorḳğanlar* ol nirsedin kim ḳazḡandılar, taḳı ol *tüşgen* anlarḡa.”⁹⁸

“körgen sen *küç ḳılığlular*nı *ḳorkuğlular* anıñdın ḳazḡandılar ol *tüşügli* turur anlarḡa”⁹⁹

“Göresin *zâhlular*, *ḳorkıcılār* andan kim işlediler, dakı *düşicidür* anlara.”¹⁰⁰

“Görürsün zâlimleri *ḳorḳarlar* kesb eyledükleri yaman ‘amellerden”¹⁰¹

Tevbe suresi 112. ayet**(tâib), (‘âbid), (hâmid), (sâih), (râki‘), (sâcid), (âmir), (nâhû), (hâfız)**

“tevbe *ḳılığlular tapunuğlular öğüglüler ruze tutuğlular rukû‘ ḳılığlular secde ḳılığlular fermanlağlular* edgülnü *yığğlular* bildükmedük eşizlikdin *küdeziğliler* Tañrıñnıñ yığığlarnı.”¹⁰²

“Tevbe *ḳılğanlar, ḳulluḳ ḳılğanlar, öggenler, ruze tutğanlar, rukû‘ ḳılğanlar, secde ḳılğanlar, buyurganlar, körklüglük birle taḳı yığğanlar, köksüz işdin, taḳı saḳlağanlar* Tañrıñnıñ ḡadlerin.”¹⁰³

“Tevbe *eyleyiciler, ibâdet eyleyiciler, ögiciler* her halda, *oruç dutucılār, -yâ gazâyā, yâ ilm okuyı varıcılār-, rukû‘ eyleyiciler, buyurıcılār* eyü işi, dakı *yığıcılār* yavuz işden, dakı *saklayıcılār* Tanrı ḡadlarını”¹⁰⁴

Ahzâb suresi 39. ayet**(ḡasibe)**

“tap ol Tañrı *küdezci*.”¹⁰⁵

“Taḳı tap boldı Tañrı, *sakış ḳılğan*.”¹⁰⁶

94 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 1: 232.

95 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 55.

96 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 96.

97 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 56.

98 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 272.

99 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 404.

100 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 345.

101 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 290.

102 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 2: 40.

103 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 107.

104 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*, 158.

105 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*, 2: 215.

106 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 235.

“Dakı tap oldı Tanrı, *hisâb eyleyici* -yâ arka virici-”¹⁰⁷

“Yitişür Tanrı ta’âlâ *hisâb eyleyici*”¹⁰⁸

Şûrâ suresi 23. ayet

(ğafûr), (şekûr)

“bütünlükün Tanrı *yazuğ örtgen* üküş *yanut bergen*.”¹⁰⁹

“hâkîkat üze Tanrı *yarlıkâgan, şükr kılğan*.”¹¹⁰

“Bayık Tanrı *yarlığayıcıdır, müzd viricidir* şükre.”¹¹¹

“Taḥkîk Tanrı ta’âlâ ‘*afv eyleyicidir* yamanlığı, *şükr eyleyicidir* muti’ olanları...”¹¹²

“Tanrı ta’âlâ günahlar *bağışlayıcıdır*.”¹¹³

Neml suresi 80. ayet

(mudbir)

“sên eşittürmes sên ölügerke. eşittürmes sên ürlerke okımaḡnı kaçan kim ewrülmesler arka *bêriğliler*.”¹¹⁴

“Taḡı işittürmezsen sen sağırlarğa ündemekni, ol vaḡtın kim yüz ewürdiler i’râz *kılığlı* bolup.”¹¹⁵

“Bayık sen işitdürmeyesin ölülere, dakı işitdürmeyesin sağırlara okımaḡlığı îmâna, ol vakıt kim yüz döndürdiler, yüz *döndüricilerken*.”¹¹⁶

1.6. Karahanlı-Harezmi Sahası Kur’an Tercümelelerinde -ĞUÇI Ekinin Durumu

-ĞUÇI eki, fiillerden icra eden kişiyi gösteren kelimeler türeten bir ek olarak nadir kullanım sıklığını Karahanlı ve Harezmi sahasında yapılmış Kur’an tercümelelerinde de korumuş durumdadır. Borovkov’un hazırladığı sözlükte toplam on kelimeye görülen ek Ünlü¹¹⁷ ve Sağol’da da düşünük yoğunluktadır. Ahzâb suresi, 45. ayetin tercümesinde kullanılan “buştı bəriçi”, “korḡutḡuçı” ve “okıḡuçı” karşılıkları Eski Anadolu Türkçesi çevirileri ile tercih edilen fiillere kadar tam bir koşutluk arz etmektedir. Çok nadir rastlanan bu durum, “buştı bəriçi”deki (=“muştı vërici”) Oğuzcanın etkisi bakımından da dikkat çekmektedir. Taramalar sırasında rastlanan “-ĞUÇI” ekli örnekler ve Karahanlı ve Harezmi sahası tercümelelerindeki durumları aşağıdadır:

Ahzâb suresi 45-46. ayet

(mübeşşir), (nezîr), (munîr)

“ay yalavaç biz ıdtımız sana tanuḡ *buştı bəriçi korḡutḡuçı okıḡuçı* Tanrı tapa destürü birle

107 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi I*, 304.

108 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 249.

109 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 3: 405.

110 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 272.

111 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi I*, 346.

112 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 291.

113 Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an*, 291.

114 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 3: 111.

115 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 212.

116 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi I*, 278.

117 Bakara suresinde sadece iki örnekte “-ĞUÇI” görülmektedir.

yaruk çerâğ.¹¹⁸

“Biz ıdtuk sini tanuk taķı *müjde birigli* taķı *ķorkuğlı* taķı *ündegli* Tangrı tapa āsān kılmaķı birle; taķı *yaruk* çırâğ¹¹⁹

“Bayık biz viribidük seni tanuk daķı *muştlayıcı* daķı *korkudıcı*, daķı *okıyıcı* Tanrı’dın yaņa destûri-y-ıla daķı çırağ *rûşan eyleyici*.¹²⁰

Görüldüğü gibi Ünlü’nün ve Topaloğlu’nun neşrettiği tercümelerde *buştı bêriçi ķorkutğucu oķığucu* ve *muştlayıcı korkudıcı okıyıcı* şeklinde koşut yapılar görülmektedir. *buştı bêriçi* ifadesinde “-içi” şeklinin tercih edilmiş olması Oğuzca tesirle izah edilebilir. Çünkü Karahanlı-Harezm sahasında ve devamı olan çağdaş Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ek “-GUÇI” şeklindedir.

Âl-i İmrân suresi 55. ayet

(câ’il)

“Ay İsâ! Men tükel alğaning men; taķı kötürgening men, benim tapa; taķı arığ kılğaning men, anlardın kim küfr ketürdiler; taķı anlarınğ *ķılğuçısı* men kim uydılar sanga ...¹²¹

TIEM metninde de aynı durum söz konusudur:

“taķı anlarınğ *ķılğuçısı* men kim uydılar saņa anlarınğ üstinde kim tandılar kıyâmet künine tegin.¹²²

“İy İsâ! Bayık ben tamam alıcivan seni -ya öldüriciven seni -ya’ni *gökden girü inicek*- daķı götüriciven seni benüm dapa, daķı arıdıcıvan seni -ya’ni irak eyleyiciven seni- anlardan kim kâfir oldılar; daķı *kılıcıvan* anları kim uydılar sana ...¹²³

Bakara suresi 177. ayet

(sâil)

“bêrsen tawarnı anın sewüglüğü üze yağuluk idilerine atasızlarka çığaylarka yol oğlanınga *ķolğuçıl*larka boyun içinde bêrimlilerke ...¹²⁴

“taķı birdi mâlnı sewmeki üze, yawukluk eyeleringe taķı yetimlerge taķı miskinlerge taķı yol oğlınga taķı *ķolğuçıl*larğa taķı mükâtablarğa ...¹²⁵

“Daķı virdi malı, malı sever-iken -ya Tanrı’yı sever-iken- hısımlık işlerine daķı yetimlere daķı yol erine daķı *dileyicilere*, daķı mükâtebeler bahâsına ...¹²⁶

“Malı virmekdür maħabbeti bile sevmek bile yâ Allāh maħabbetine ķarayıblere, yetimlere, miskinlere, müsâfirlere, *dilencilere*, mükâtiblere daħı ...¹²⁷

“Daħı sadaķa eylemekdür mâl Allāh dostluğuna, ķarâyıblere daħı, yetimlere ve miskinlere

118 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 3: 217.

119 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 235.

120 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırrarası Kur’an Tercümesi I*, 304.

121 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V* 32.

122 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 1: 126.

123 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırrarası Kur’an Tercümesi I*, 67.

124 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 1: 62.

125 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V* 17.

126 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırrarası Kur’an Tercümesi I*, 48.

127 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 17.

ve yoğsullara, misâfirlere dağı **dilencî**lere ve yesirlere dağı ...¹²⁸

Bakara suresi 249. ayet

(mubtelî)

“kaçan kim adrılıp çıktı erse tâlüt çerig birle aydı bütünlükün Tağrı **sınağuçı** ol silerni bir arık birle. ...”¹²⁹

“Ol vaqtın kim ayrıldı Tâlüt çerigler birle; aydı: “Haqîkat üzre Tağrı **sınağ**anınız turur arık birle. ...”¹³⁰

“Pes ol vaqt kim çıkdı Tâlüt süler-ile -ya’ nî seksen bin işsüz yigid-ile eyitti: “Bayık Tağrı **sınayıcı**dur sizi bir ırmağ-ıla. ...”¹³¹

“Vakti ki Tâlüt ayırdı çerilerini eyitti: Tağkîk Tağrı ta’âlâ ibtilâ eyler, sizi **tecribe eyler**, bir ulu ırmağ şuyı, belki açar şudur. ...”¹³²

“Pes ol vaqt kim yürüdi Tâlüt çeriler bile. Eyitti: Tağrı Ta’âlâ sizi **sınayaca**ğdur bir ulu ırmağ-ıla. ...”¹³³

“-ĞUÇI” ekinin günümüz Kur’an tercümelerindeki durumu hakkında ipucu mahiyetinde iki ayetteki örneği zikretmek uygun olacaktır. Afganistan’da kullanılan Özbek Türkçesi Arap harfli yazı dili olarak Özbekistan’daki yazı dilinden ayrılmaktadır. Çağatay Türkçesinin devamı mahiyetindeki bu yazı diliyle yayımlanmış olan bir Kur’an tercümesinde Bakara suresinin 10 ve 11. ayetlerinde (**elîm**), (**mufsid**) kelimeleri, aşağıdaki şekillerde karşılanmıştır:

“ve ularning yüreklerige kesellik bar, pes Allah Teâlâ ularning keselligini köp kıldı ve ular üçün **agritgüçi** azab bar” “agâh bolingler elbette has özleri **fesâd kılğüçiler**dir velikin agah bölmeydiler” şeklindedir. Bünyâd-ı Ta’lîmü’l Kur’an-ı Afganistan, 3. s., (28.10.1390)¹³⁴:

(۹) واولر نینگ یورک لریگه کسل لیک بار، پس الله تعالی اولر نینگ کسل لیگینی کوپ قیلدی واولر اوچون اغریت گوچی عذاب بارشو سببندنکه اولریلغان سوزله گوچیدورلر (۱۰) ووقتیکه اینتلیسه اولرگه که بیر یوزیده فساد قیلمنگلر ایته دیلر حقیقت شولکه بیز اصلاح قیلگوجیلر دیریمز (۱۱) آگاه بولینگلر ایته خاص اوز لری فساد قیلگوجیلر دیرولیکن آگاه بولمیدیلر (۱۲) وقچانکه اینتلیسه اولرگه ایمان کیتورینگلر اوشند

Diğer örnek de aynı ayetlerin Tatar Türkçesindeki durumunu göstermektedir:

“Alarniñ künellerini Allahuga karşılık çire bar, Allah alarniñ karşılık çirlerini arttırdı ve alarga ahirette **rencitgüçi** gazabdir. ...” “Alarga “Yir üstinde bozıklık kılmağız!” dip eytilse, alar “biz fekat “aralarını” **tüzetgüçigine** biz” diyler.”¹³⁵:

128 Toker, *Anonim Satır Altı Kur’an Tercümesi*, 107.

129 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73)*, 91.

130 Sağol, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, 23.

131 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi I*, 57.

132 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, 24.

133 Toker, *Anonim Satır Altı Kur’an Tercümesi*, 115.

134 Bünyâd-ı Ta’lîmü’l Kur’an-ı Afganistan, *Tercüme Özbikî*, Afganistan, (28.10.1390), 3.

135 Abdülhasib Moflyuhunov, Nurulla Nazaram, *Nogmani Tefsire*, (Kazan 2014), 3.

10. Аларның күнелләрендә Аллаһуга каршылык чире бар, Аллаһ аларның каршылык чирләрен арттырды, вә аларга ахирәттә рәнжеткүче гәзабдыр, ялган сөйләгәннәре өчен.

11. Аларга: «Жир өстендә бозыклык кылмагыз!» – дип әйтелсә, алар: «Без фәкәт (араларны) төзәтүче генәбез», – диләр.

12. Аң булыгыз! Шул монафикълар, кешеләр арасын бозып, жир өстендә фәсәд кылучылар, ләкин шуны үзләре сизмиләр.

“elīm” için Afganistan Özbek lehçesinde “**ağrıtgüçi**” Tatar lehçesinde de “**rencitgüçi**” uygun görülürken Eski Anadolu sahasında “**acidıcı**”¹³⁶ ve “**ağrıdıcı**”¹³⁷ kelimeleri kullanılmıştır.

Aynı ayetlerdeki yapılar, Karahanlı, Harezm ve Eski Anadolu sahasında (**musliḥ**) ve (**muḥsid**) için “**edgü kılığlılar miz.**” “**artak iş kılığlılar**”,¹³⁸ “**onğarğanlar**” için “**fesād kılğanlar**”,¹³⁹ “**eyü işleyiciler**” “**fesad eyleyiciler**dür”¹⁴⁰ “**fesād eyleyiciler**” (Küçük) şeklindedir. Zikredilen örnekler, tarihî dönem metinleri ile çağdaş lehçelerde bir koştuluk olduğunun ipuçlarını vermektedir. Kesin bir hükme varmak için gerekli olan araştırma bu çalışmanın sınırlarının ötesindedir.

2. Sonuç

Türk tarihinde kabaca üç büyük tercüme hareketinden bahsedilebilir. Türkçe Uygurlar döneminde; Budacılık, Manicilik, Brahmanizm gibi dinler ve Sogdca, Sanskritçe ve Çince gibi dillerden yapılan tercümelemlerle hem hukuk, din gibi farklı alanlarda hizmet veren bir yazı diline sahip olmuş hem de yazılı bir edebî dile kavuşmuştur. Bu dönemde bahsi geçen dillerden yoğun bir şekilde kavram, kelime, anlatım şekilleri ve cümle çeşitleri kazanmıştır. Türkçe İslamiyet’in kabulü ile bu defa Arapça ve Farsça kaynaklı kelime, kavram ve ifade zenginliği yanında birçok yeni edebî türle tanışmıştır. Tanzimat’tan sonra da Fransızca, İtalyanca, Almanca ve İngilizce gibi dillerden Türkiye Türkçesine ve Rusça üzerinden de diğer Türk topluluklarının konuştuğu lehçelere tercümelemler yoluyla yeni yeni dil zenginlikleri taşınmıştır.

Orhun, Uygur, Karahanlı, Harezm sahalılarında ve Oğuzcanın ilk dönemlerinde çok az kullanım alanına sahip olan “-ĞUÇI” (>IcI) ekinin Eski Anadolu Türkçesinin belli bir aşamasından itibaren Türkiye Türkçesinin çok işlek bir eki durumuna gelmesi, ilk dönemlerde Arapçadan, -özellikle Kur’an-ı Kerim- yapılan tercümelemlerle ilişkilidir. Anadolu Türkçesi yazı dilinin kuruluşu döneminde ve öncesinde yaygın bir kullanıma sahip olmayan -IcI eki, başta Kur’an olmak üzere klasik İslâm metinlerinde Arapçadaki fiil icracılarını gösteren kelime türlerinin Türkçede karşılıklarını arama çabası neticesinde işlek bir ek durumuna yükselmiş ve bu ekle türetilen kelimeler Türkçenin söz varlığına yoğun katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Türkçe, farklı ifade imkânlarına da sahip duruma gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin bazısında çok bazısında az kullanılması bazısında ise hiç olmaması

136 Karabacak, *An Inter-linear Translation of The Qur’an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*, Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi.*,

137 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi I.*

138 Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73).*

139 Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur’an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V.*

140 Topaloğlu, *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’an Tercümesi I.*

erken dönem metinlerinde söz konusu ekin işlek olarak kullanılmadığına işarettir. Arapça, özellikle Kur'an kaynaklı çeviriler çoğaldıkça ve yaygınlaştıkça ek daha tanınır olmuş ve Türkçenin işlek ekleri arasına girmiştir.

“-GÜÇL” eki, Kur'an tercümelere bağlamında bakıldığında Karahanlı-Harezmi sahasında yaygın bir kullanım alanına sahip değildir. Karahanlı Türkçesi Uygur Türkçesinin devamı niteliğinde olduğundan Kur'an mütercimleri Anadolu sahasındaki meslektaşlarına göre daha rahat hareket imkânına sahiplerdi. Eski Anadolu Türkçesini kullanan mütercimler, Oğuzcanın hem yazı dili olarak gelişmesine katkı sağlamışlar hem de Arapça gibi büyük bir dilin en hassas, sanatlı, çok farklı anlatım ve üsluplara sahip metnini Oğuzcaya tercüme çabası göstermişlerdir. Oturmuş bir yazı geleneğine sahip olan Karahanlı-Harezmi sahasında Anadolu'daki kadar inceliklerin gözetilmediği, Arapçadaki birtakım yapılar için özel karşılıklar bulma arayışına gidilmediği anlaşılmaktadır.

Çağdaş Türk lehçeleri arasında Karahanlı-Harezmi yazı dili geleneğinin temsilcisi durumundaki Tatar ve Özbek Türkçelerinde son dönem Kur'an tercümelerinde -güçl ekinin daha sık görünür olması, “Kendi yazı dili geleneğinde ulaşılmış bir sonuç mudur yoksa Osmanlı geleneğinden etkilenme midir?” şeklindeki bir soruyu akla getirmektedir. Bu konu ise ancak başka bir çalışma sonucunda açıklığa kavuşturulabilecektir.

Kaynaklar

- Akdoğan, Yaşar, Erişim 03.06.2019 <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0>
- Arat, R. Rahmeti. *Atabetü'l-hakayık*. Ankara: TDK Yay., Ankara, 1992.
- Ayazlı, Özlem. *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Ankara: TDK Yay., 2011.
- Borovkov, A. K. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. Çeviren H. İ. Usta-E. Amanoğlu. Ankara: TDK Yay., 2002.
- Bünyâd-ı Ta'limü'l Kur'an-ı Afganistan, *Tercüme Özbiki*, Afganistan, (28.10.1390)
- Canpolat, Mustafa. *Mecmû'atü'n-nezâir*. Ankara: TDK Yay., 1982.
- Cin, Ali. *Ali'nin Kısası-i Yûsuf'u*. Ankara: TDK Yay., 2011.
- Demir, N.-Aydoğdu, Ö. *Oğuzname*. İstanbul: Kesit Yay., 2015.
- Develi, Hayati, “Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni Fatih Tefsiri”, *İlmî Araştırmalar*, (1998): 63-81 İstanbul.
- Elmalı, Murat. *Eski Uygurca Dilbilgisi Terimleri*. Ankara: TDK Yay., 2017.
- Ercilasun, Ahmet B.-Akkoyunlu, Z. *Dîvânü Lugâti't Türk*. Ankara: TDK Yay., 2015.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay. 2008.
- Gabain, Anamarie. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yay., 1988.
- Gökyay, Orhan Ş. *Dedem Korkud'un Kitabı*. İstanbul: MEB Yay., 1973.
- Hamilton, James, R. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çeviren Vedat Köken. Ankara: TDK Yay., 1998.
- Kaçalın, M. S. *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuznamesi*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2006.

- Karabacak, Esra. *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*. Harvard Ün. Yakındoğu Dilleri Böl., 1994-95-95-99.
- Karamanlıoğlu, A. F. *Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yay., 1989.
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: TDK Yay., 1994.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yay., 2013.
- Küçük, Murat. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yay., 2014.
- Küçük, Serhat. *XVI. Yüzyıla Ait Bir Tezkiretü'l-evliya Tercümesi*. İstanbul: Kesit Yay., 2013.
- Küçük, Serhat. *Ali-İfrit Cenknâmesi*. İstanbul: Kesit Yay., 2014.
- Küçük, Serhat. *Kitâb-ı Güzîde*, İstanbul: Kesit Yay., 2014.
- Moflyuhunov, Nurulla Nazaram. *Nogmani Tefsire*. Kazan, 2014.
- Ölmez, Mehmet. *Altun Yaruk 3. Kitap (=5. Bölüm)*. Beytepe/Ankara, 1991.
- Özdoğan, M. Akif. "Abbasiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/16. (2005), Ankara.
- Özek, Fatih. *Kitâbu Fezâ'ili'l-mekke ve'l-medîne ve'l-kudüs*. İstanbul: Kesit Yay., 2016.
- Sağol, Gülden, *An Inter-linear Translation of The Qur'an Into Khawarizm Turkish I-II-III-IV-V*, Harvard Ün. Yakındoğu Dilleri Böl., 1993-95-96.
- Tatçı, Mustafa, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10662,girispdf.pdf?0>, Erişim 19.5.2019.
- Tekin, Şinasi. *Kuanşî İm Pular*, Ankara: TDK Yay., 1993.
- Timurtaş, F. Kadri. *Osmanlı Türkçesi Grameri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1985.
- Toker, Mustafa. *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2011.
- Topaloğlu, Ahmet. *14. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I*. İstanbul: Dergâh Yay., 2018.
- Türk, Vahit. *Bahrü'l-hakâyık*. Ankara: TDK Yay., 2009.
- Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi İlk Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73)*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2018.
- Yavuz, Kemal. *Garibname*. Ankara:TDK Yay., 2000.